

KONSTRUKTIVE OG DESTRUKTIVE PROCESSER I DEN KATASTROFISKE ANGST

af

Bent Rosenbaum

Katastrofe (af gr. vende/dreje: 'vendepunkt') er ikke en term, man hyppigt støder på i den psykoanalytiske litteratur. Det skyldes måske, at psykoanalytelitteraturen fra tidlig tid har været optaget af traume-begrebet, både som et begreb om psykisk udvikling såvel som et begreb om sammenbrud af udviklingsmuligheder, og at dette begreb er kommet til at dække over en mulig psykoanalytisk udvikling af katastrofebegrebet. Den øgede anvendelse af matematiske modeller i klinisk-psykologisk tænkning samt i metavidenskabelige fremstillinger, og endelig den fornyede interesse i Bions og Lacans ideer har alligevel medført en interesse for netop katastrofens begreb.

I det psykoanalytiske felt fremkommer flere og flere artikler og bøger om kaosteori og non-lineære dynamiske modeller (Galatzer-Levy 1978; Heiby 1995; Moran 1991; Quinodoz 1997; Read 1997; Spruiell 1993), og disse artikler indeholder ofte begrebet 'katastrofe'. Katastrofen er det moment, eller det punkt, hvor stabile tilstande slår over i ustabile og kaotiske tilstande. Psykisk set betyder det, at sammenhæng og perspektivering af sansning, tanke og følelse i en længere periode af livet eller i et kortere forløb, der udfordrer psyken, slår over i konfusion, perpleksitet, identitetstab eller andet, der underminerer rammer og perspektiver for selvets eksistens. Trods deres kompleksitet, og de vanskelige forhold, de rejser for forskningen (ikke mindst en empirisk forskning), er non-lineære modeller åbenlyst at foretrække i den psykoanalytiske tænkning – af to åbenlyse grunde. For det første: i psykoanalytisk tænkning er forholdet mellem stabi-

litet og ustabilitet meget betegnende for personlighedsstrukturen i konflikt eller krise: en balance på en knivsæg. For det andet: lineære sammenhænge, eksempelvis simple årsagssammenhænge, kan ses som specialtilfælde af de non-lineære, og dette forskningsmæssige grundsyn synes bedre i overensstemmelse med den psykoanalytiske forståelse end monokausalitetsforklaringer.

Psykoanalytikere er vant til at tænke, at der først rigtigt sker noget psykisk, når samspillet og den indre organisation bliver udsat for et momentum af uro. I psykoanalytiske forklaringsmodeller regner man således med forekomsten af: 1) non-linearitet, dvs. ustabilitet, 2) dynamik og interaktion, dvs. dialektik mellem causa og telos, 3) bifurkationer, dvs. momenter hvor der skal 'vælges' mellem to uforenelige veje, og 4) transitioner, dvs. overgangsprocesser, der er sensitive med hensyn til både udgangspunkt og slutpunkt, og som tillige er irreversible (Heiby 1995).

Katastrofe er den term, Bion anvender til at betegne en kritisk forandring, som den enkelte står over for med sit sans- og tænkeapparat, og som enten nødvendiggør 'containment' og tænkning eller, såfremt dette ikke lykkes, nødvendiggør det modsatte: tankens afskaffelse/ophævelse. Meltzer skriver:

Whenever an emotion gives birth to a new 'idea', a "catastrophic change" heralded by "catastrophic anxiety" (in Bion language) is set in train, for the whole cognitive picture of the world (Money-Kyrle) must be reordered to take the new idea into account. (Meltzer 1986: 26-27)

For Bion er katastrofen en form, der gør det muligt at tænke radikalt nye emotionelle tanker. Men katastrofen er også en form, der kan føre tankedannelsen til tom forstening og latterlig konformitet, eller, alternativt, til eksplosiv acting-out. Traume-forskningen giver mange eksempler på, hvorledes katastrofer opererer, og jeg skal derfor fremføre en case-beskrivelse fra dette forskningsfelt.

Case

Det drejer sig om en officer i den israelske hær. Han var af høj rang og var kendt for at være overmodig med utallige risikable actions for at redde sårede soldater ud af områder, som var mineret og blev beskyttet med svært artilleriskyts. Hans forhistorie er som følger:

Under 2. verdenskrig boede han som 4-årig med sine forældre i Krakow-ghettoen. I byen spredte der sig det rygte, at alle børn ville blive opsamlet af tyskerne med henblik på at blive udryddet. Drengens forældre lagde planer for at smugle drengen ud af ghettoen, og det lykkedes dem. Pakket ind i et sjal og med et lille fotografi af moderen blev han placeret i en gade uden for ghettoen med en adresse på et bordel i hænderne. Hans moder lovede ham, at når han havde fotografiet, så ville de igen mødes og alt skulle blive som det tidligere var. Det lykkedes ham at komme til sin destination, bordellet, hvor han blev modtaget med åbne arme og et glas mælk. Og den hvide farve (mælken, ludernes påklædning) dominerede hans erindring om stedet i mange år, hvorfor han var overbevist om, at han havde opholdt sig på et hospital. På et tidspunkt blev det for farligt at opholde sig på bordellet og han måtte flygte igen, dvs. han vagabonderede, slog sig sammen med nogle drenge i forskellige drengebander, og i nogle perioder boede han hos forskellige generøse familier. I et af disse hjem var han i særlig lang tid, idet en af husets sønner var død, og drengen kunne nu bo der under en falsk identitet. Hver aften når husets beboere bad aftenbøn, så tog drengen sit fotografi frem og bad sin moder om, at hun skulle stoppe krigen og tage ham tilbage til sig, som hun havde lovet.

Efter krigens afslutning lykkedes det på mirakuløs vis drengen at finde sine forældre, men ved genforeningen er det slet ikke mere billedet af de forældre, han havde i sin erindring. Moderen så slet ikke ud som på billedet, begge forældre havde været i koncentrationslejre, de var blevet emacieret, havde mistet tænderne, havde mistet

Katastrofens emergens

Mange analytiske måder at forstå traumets katastrofiske elementer byder sig til. En del af disse kunne være: moderen, som drengen genforenes med, formår ikke at gøre verden sikker for ham, således som hun har tidligere har lovet ham; hun er totalt forandret og har tabt ethvert tegn på identitet for drengen. Som indre objekt er hun ødelagt, korrupt og på anden måde defekt. Mødet med hende har ikke nogen helende aspekter: det, som han mistede er fortsat tabt, der er ingen geninstallering af det mistede, ingen genoptagelse og fortsættelse af det, der abrupt blev frataget ham i barndommen.

Denne beskrivelse hviler tungt på, hvad de ydre omstændigheder gør ved de indre objekt-relationers dynamik. Professor i sociologi, Kai Erikson, skelner mellem det individuelle trauma og det kollektive.

By individual trauma I mean a blow to the psyche that breaks through one's defenses so suddenly and with such a brutal force that one cannot react to it effectively. [...]

By collective trauma, on the other hand, I mean a blow to the basic tissues of social life that damages the bonds attaching people together and impairs the prevailing sense of communality. The collective trauma works its way slowly and even insidiously into the awareness of those who suffer from it, so it does not have the quality of suddenness normally associated with "trauma". But it is a form of shock all the same, a gradual realization that the community no longer exists as an effective source of support and that an important part of the self has disappeared. ... "I" continue to exist, though damaged and maybe even permanently changed. "You" continue to exist, though distant and hard to relate to. But "we" no longer exist as a connected pair or as linked cells in a larger communal body. (1995: 187)

interessen for omverdenen. Mødet med forældrene blev ikke den tryghed, sikkerhed og glæde, som drengen hver aften havde bedt for. Forældrene er blevet så fremmede for ham, at han kalder dem 'Hr' og 'Fru' i stedet for 'far' og 'mor'.

Da drengen genfinder forældrene, er det som om han mister et indre billede, et ikon, der hidtil har været vidne til hans angst og lidelser, og som har holdt ham oppe. Genforeningen bliver en sand katastrofe. Han reagerer som om et meningsunivers er faldet sammen. Billedet ser han aldrig mere på, og i stedet for synet af dette får han nu natlige mareridt, som varer ved i de kommende årtier: han oplever i mareridtet et bæltekøretøj, som ubarmhjertigt nærmer sig ham, intet kan stoppe det, og han vil blive knust af det. Når han vågner af mareridtet er han totalt desorienteret og skrækslagen ved som barn at være offer for sådan et overgreb.

Meget af det, han foretager sig i sin voksne alder, synes at være desperate forsøg på at bekæmpe sin indre status af at være et offer. De hovmodige og heltmodige gerninger, han udfører i militært betragter han selv som naturlige eller ingenting, fordi han et eller andet sted i sin fantasi betragter sig som usårlig. Han måtte gennemføre disse handlinger, og tanken om, at han kunne frygte noget eller komme noget til, var ham fremmed.

Da manden bliver bedt om at berette sin historie 35 år efter, vil han først ikke indgå i dette selv-beretningsprojekt (igangsat af instruktøren Steven Spielberg). Sin selv-oplevede historie er han helst foruden at erindre. Det er kun hans kones ihærdige støtte – eller pression – samt det faktum, at deres mange samtaler pludselig foranlediger en ændring i hans ofte tilbagekomne mareridt, der forårsager, at han lader sig overtale. Ændringen i mareridtet består i, at han i drømmen pludselig er i stand til at standse bæltekøretøjet.

Selv om det kollektive traume i princippet er tænkt som et forhold, der vedrører den sociale gruppe, og ikke specifikt gælder gruppens enkelte individer, så forekommer det mig nærliggende at arbejde med den hypotese, at det kollektive traumes karakteristika i lige så høj grad siger noget essentielt om det enkelte individs mentale tilstand som om kollektivet. Der synes eksempelvis at være en stor forklaringskraft i begrebet 'the group mind' – som her ikke er identisk med kollektivets adfærdsmåde, men som er en matrix: en struktureret og strukturerende basis for og sammenkædning af de tanker, kollektivet gør brug af og lever i. Ligesom Bions begreb om "basic assumption"-grupper (Bion 1962) siger noget om den enkeltes sinds funktionsmåde, således siger begrebet om det kollektive traume også noget præcist om katastrofens funktion og psykiske effekt i det enkelte individ – ikke et isoleret individ, men netop individets psykiske relateren-sig-til omverden.

Det, Kai Eriksons begreb om det kollektive traume lægger vægten på, er sammenbruddet af båndene, der binder det ene 'selv' til det andet, eller opløsningen af disse bånd – de, som under normale omstændigheder gør, at den andens sinds funktioner opleves som noget umiddelbart givet. Ved det kollektive traume indsniger der sig gradvist en fornemmelse, at fællesskabet – det, man kunne være fælles om og have til fælles med andre – ikke eksisterer som en støtte for selvet og som en vigtig del af ens selvværdsfølelse. Både jeg'et og du'et fortsætter med at eksistere efter det kollektive traume, men distancen mellem dem er så stor, at det er vanskeligt at etablere et dyberegående forhold imellem dem. Muligheden for overrivning af enhver forbindelse til den anden, og til udsigelsens 2.personspositioner, truer i overhængende grad.

Eriksons ideer uddybes af Bions tanker om tænkning. For Bion var den katastrofiske forandring og sindets funktionsmåde forbundne. Modsat Melanie Klein forstod han den paranoid-skizoide position og den depressive position som gensidigt forbundne, PS ↔ D.¹ Dette betyder, at disse positioner repræsenterer det elementære og

allestedsværende forhold, at sindet er i stand til at 'dele' og 'forene'. At kunne opspalte og opdele er lige så fundamentalt for den menneskelige tænkning som muligheden for at danne enhed og kontinuitet. Begge er fundamentale egenskaber ved symboliseringsprocessen.

Bion udviklede forskellige kategorier til beskrivelse af symboliseringen. Som et første moment i symboliseringen sætter han kategorien præconception. Denne svarer nærmest til en direkte, umiddelbar, 'fænomen-bevidsthed' – kroppen forstår verden uden at skulle gå via 'repræsentationer' eller underordne sig en symbolfunktion. I Bions terminologi er der tale om en art a priori viden om verden, hvorved individet kan realisere sin medfødte, udviklede evne til at søge nærende (i både konkret og overført betydning), interagerende objekter. Præconceptionen kan transformeres til en conception, som er den viden, der opstår i og med subjektet er blevet berørt af fænomenele oplevelser, og på den måde har erkendt dem som erfaring. Conceptionen er den viden der opstår ved mødet med objektet, der i sig selv realiseres ved mødet. Bevidstheden om denne realisering, mødet med objektet, er starten til begrebsudvikling, og Bion reserverer da også termen 'tanke' til denne "linking of a preconception with a frustration" (Bion 1962).

Tænkningen er resultatet af et emotionelt funderet og farvet møde med omverdenen, hvor individets forventning ikke møder, og ikke kan indtage omverdenen nøjagtig sådan, som det havde forventet, men snarere støder på noget helt ukendt (og dermed frustrerende), "a negative realization". Enten kan individet tåle frustrationen og udvikler på den måde en kreativ tænkning i forhold til objekter og personer, eller det kan ikke tolerere den frustrerende tilstand og lægger på den måde fundamentet for en emotionel tilbagetrækning eller destruktiv holdning til egen tænkning. Hvis personen er i stand til at tolerere frustrationen tilstrækkeligt, så vil 'det fraværende indre objekt' være tankens impetus og dermed udvikle en struktur, hvori tanken kan tænkes. Tænkning kan nu finde sted, og en kreativ spiral etableres: tanken medvirker til at frustration bedre kan tåles.

Præconception, kædet sammen med forståelsen af bevidstheden om den manglende tilfredsstillelse, fører til, at individet kan lære af erfaringer (Bions (1962) begreb om "learning from experience").

Tankens forstyrrelser som en katastrofisk effekt

Hvis derimod den psykiske bearbejdning ikke kan tåle frustrationen, vil den undgå frustrationen ved ikke at tænke den. Den proces, der skulle have skabt en tankeproces, bliver til en farefuld forestilling, som må tømmes for indhold. Det næste trin i tankedannelsen emergerer dermed ikke fra det foregående; i stedet starter en patologisk brug af projektive mekanismer.

Konsekvensen af en patologisk projektiv identifikation er, at udviklingen af et apparat for tænkning hæmmes eller destrueres. Tanker behandles, som om de er emotionelt faretruende og derfor må undgås: enten ved at blive evakueret i form af somatiske forstyrrelser eller ved at blive destrueret. Det sidste sker ved, at sammenhængen tankerne imellem, eller sammenhængen mellem tanker og virkelighed, svækkes eller nedbrydes. Bion kalder dette "attack on linking" (Bion 1969/1967).

Bion betragtede skizofreni som

- en tilstand, der er domineret af destruktive tendenser (angst og aggression) i sådan en grad, at destruktionen breder sig til selve driften mod gensidighed og ødelæggelse af enhver gensidig relation;
- en tilstand, der er domineret af et afstandtagen fra den indre og ydre virkelighed i den udstrækning, at blot bevidstheden om den er pinefuld;
- en tilstand, der er domineret af en frygt for udslettelse eller fornemmelsen af en trussel om noget sådant;
- en tilstand, der er præget af en intens optagethed af en vedvarende

konflikt mellem liv og død, mellem tilknytning og tilintetgørelse af forbindelsen mellem mennesker, mellem afhængighed og isolation, mellem godt og ondt.

Bions hypotese er, at mennesket i psykotisk tilstand oplever, og måske erfarer, katastrofen som en tilstand, hvor hun/han er ude af stand til at tænke, tolerere eller på nogen anden måde få oplevelserne på en fortællings form. I den psykotiske fase lider individet derfor under det, der betegnes som "nameless dread". Ved katastrofens kraft og virkemåde vil den "intethed" (formløshed, indholdsløshed), som indbefatter grænseløshed og uendelighed enten generere de utænkte tanker, som nødvendiggør 'en tænker for at tænke' dem, eller de bliver til ingen-ting, katastrofisk kaos, fusion eller implosion samt 'nameless dread'.

Katastrofens kreative muligheder

Katastrofens kreative muligheder viser sig som liggende på en snæver linje (eller endog et punkt), der balancerer mellem på den ene side mystikerens eller den teori-producerendes konformitetssprængende tanker og på den anden side det dramatiske forsvar mod den forventede eksplosion.

Det er svært at beskrive selve katastrofens tilstedeværelse i psykoanalysen. En model, hentet fra psykosemiotikkens felt, kan måske illustrere nogle centrale punkter:

Analysens begyndelse er præget af kontraktuelle forhold, 'kontraktens semiosis'. Analytikeren er bundet af sine metoder og holdninger (ofte institutionelt prægede), sin interne rigiditet og sine forsøg på at placere materialet i forståelsens fast forankrede kategorier. Patienten er bundet af sin historie, sin udgave af sine psykiske konflikter og deres (u)mulige løsninger. Patient og analytiker optræder

som to ego'er, der gensidigt forstående, omend med asymmetri og med forskellige opgaver, spejler sig i den andens univers. Patienten forsøger at finde sig selv i analytikerens interventioner (af hvilken type de end måtte være) og analytikeren finder sig selv i effekten af sin analytiske position; dette er terapiens kontraktuelle aspekt. Begge – omend mest patienten – stoler på de psykiske fænomeners meningsfuldhed; meningen er blot lidt ude af syne.

På et tidspunkt ændres den terapeutiske kontrakt: flere og flere momenter bliver præget af ubevidste mekanismer. Modoverføringsfølelser, som i terapiens indledning kan reflekteres, forbliver nu dunkle for analytikeren, og dermed for patienten. Terapiens kontraktuelle forløb kommer i krise, 'krisens semiosis' bliver dominerende. Begge parter opdager – men skærmer sig også imod denne opdagelse – at betingelsen for at erfare **meningen** med et fænomen afhænger af evnen til at tillade, at fænomenet endnu ingen mening har. Hvis man ikke kan udholde dette, så vil evnen til nysgerrighed være hæmmet helt fra begyndelsen af, dvs. fra begyndelsen af den proces, som dannelsen af mening er.

Krisens semiosis er en kritisk tilstand, dels fordi den markant kontrasterer den kontraktuelle tilstand, dels fordi den har et dramatisk vendepunkt, hvorfra man ikke kan vende uændret eller umærket tilbage – et 'point of no return'. Det er punktet for liv eller død – eller snarere: hvert skridt i det psykiske landskab bliver et spørgsmål om liv eller død. Dette er katastrofens moment, sammenbruddets moment, der ikke kan overskues men kun gennemleves. Det er mystikerens møde med de overbevist troende og vidende. Det er tænkningens og følelsernes konfusion, hvor tidens, stedets og personers geografiske lokalisering og vektorisering ophæves. Det er sandhedens øjeblik, om hvis nærvær man intet kan vide og som man bestemt ikke kan prædicere; man kan kun erfare det, så at sige nachträglich. Jeg har betegnet dette som katastrofens semiosis.

Den sidste semiotiske figur er 'den diskursive semiosis', narrationens

tilbagevenden, den gen-skabende og ny-skabende fase, hvor det tabte er tabt – primært fordi dets natur ikke er at være ejet af nogen – men hvor netop dette tab er et muligt udgangspunkt for en kreativ eller radikal omvæltning. Sorgprocessen kan i så tilfælde blive en kamp for udvide bevidsthedens rammer snarere end en proces, der får sindet til at eksplodere. Den ny-skabende fase er også narrationens rekonstituering. Det kan tage lang tid at komme sig efter katastrofens moment. Når katastrofen i sig selv er umenneskelig – eksempelvis ved koncentrationslejr-oplevelser, eller ved det eksempel, jeg før kom med – så kan det tage 20-40 år (den tid, det tager KZ-fanger at kunne skrive om deres oplevelser). Subjektet må tale for at samle sine erfaringer.

For Bion – og for den sags skyld også for Lacan – er katastrofen en form, der gør det muligt at tænke radikalt nye tanker – en form, der på en måde nødvendiggør (ny)tænkning. I psykoanalytisk tænkning kan man fremdrage tolkning, interpretationen, som et muligt katastrofisk punkt. At komme med en tolkning drejer sig slet ikke om at levere en bedreviddende indsigt eller en sandere forklaring på subjektets ubevidste konflikter og symptomer. En tolkning kan være en sætning, et ord eller en associerende ordrække, ja sågar blot en anden form for skandering af den tolkning, analysanden selv er fremkommet med. En tolkning er den intervention, der både opløser knuder på signifiant-kæder og igangsætter nye signifiantmuligheder: den omdanner en mimetisk Dar-stellung til en mangetydig Vor-stellung, den omdanner en ureflekteret afspejling til en reflekterende identifikation, den transformerer en miskendelse af den andens indflydelse og position i en selv til en anerkendelse af, at 'jeg' er placeret i den Andens domæne og derfor aldrig helt er 'mig selv'. Dette, snarere end at være en katastrofe, er en mulighed for udvikling i mangfoldige retninger.

Efterskrift

Det var det, han kunne, ham Per Aage, sætte en katastrofe på spil på en sådan måde, at den endte som udvikling i mange retninger. Det gibbede i os alle, vi kunne dårligt trække vejret af bare overraskelse; hvor bragte tankeudfoldelsen ham hen? Og os andre, der sideløbende med vores lytten begyndte at kreere små forskningsprojekter i vore hoveder. Når man gik fra undervisningen, der havde en tendens til altid at være mindst dobbelt så længe, som den var annonceret, så var det både med en følelse af oplivethed, nyt liv, og med en følelse af frygt og bæven, en angst for ikke at kunne nå at rumme og udvikle alle de spæde ideer, der generøst var bragt til verden.

*Institut for Psykologi
Københavns Universitet
Øster Farimagsgade 2A
DK – 1353 København K
bent.rosenbaum@dadlnet.dk*

Noter

- 1 Paranoid-skizoide position (partial-objekt niveau): splitting, idealisering, benægten, omnipotens, projektiv identifikation. Depressive position (total-objekt niveau): integration, reparation, omsorg, skyldfølelse, ambivalens.

Referencer

Bion, Wilfred R. 1962. Learning from experience. London: Heinemann.
Bion, Wilfred R. 1962. Second thoughts. London: Heinemann.

- Caruth, Cathy (ed). 1995. Trauma: Explorations in memory. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Erikson, Kai. 1995. Notes on trauma and community. In Caruth, C. (ed) Trauma: Explorations in memory. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 183-199.
Galatzer-Levy, Robert M. 1978. Qualitative Change from Quantitative Change: Mathematical Catastrophe Theory in Relation to Psychoanalysis. Journal of the American Psychoanalytic Association 26. 921-935.
Heiby, Elaine M. 1995. Chaos theory, nonlinear dynamic models, and psychological assessment. Psychological Assessment 7/1. 5-9.
Meltzer, Donald. 1986. Studies in extended metapsychology. Perthshire: Clunie Press.
Moran, Michael G. 1991. Chaos theory and psychoanalysis – the fluidic nature of the mind. International Review of Psycho-Analysis 18. 211-221.
Quinodoz, Jean-Michel. 1997. Transitions In psychic structures in the light of deterministic Chaos Theory. International Journal of Psychoanalysis 78. 699-718.
Read, Tim. 1997. Chaos, quanta and the implicate order. Can advances in mathematics and physics inform our work as psychotherapists? Group Analysis 30. 67-80.
Spruiell, Vann. 1993. Deterministic chaos and the sciences of complexity: Psychoanalysis in the midst of a general scientific revolution. Journal of the American Psychoanalytic Association 41. 3-44.

